

Rezignovaný olomoucký arcibiskup Theodor Kohn a jeho pobyt v Ehrenhausenu*

Jitka Jonová

Kanovník Theodor Kohn byl olomouckou metropolitní kapitulou zvolen v roce 1892 na arcibiskupský stolec. Ačkoliv byl po svém zvolení radostně vítán, postupně se jeho vztah s kněžstvem a lidem zhoršil natolik, až 12. března roku 1904 složil rezignaci na olomoucký arcibiskupský stolec do rukou papeže Pia X., který ji 14. března 1904 přijal, rezignace byla odůvodněna odcizením se lidu.¹ O životě arcibiskupa Kohna po jeho rezignaci není příliš mnoho zpráv, většinou jsou to novinové články, zápisy z kronik nebo vzpomínky, a to jak samotného Theodora Kohna, tak různých jiných osob, které ho znaly. Tento příspěvek je pokusem na základě dochovaných informací nastínit život arcibiskupa Kohna od rezignace až do jeho smrti a představit i místo jeho posledního odpočinku – mauzoleum v Ehrenhausenu.

1. SITUACE BEZPROSTŘEDNĚ PO REZIGNACI ARCIBISKUPA KOHNA

Po rezignaci bylo arcibiskupu Kohnovi nařízeno bydlet mimo olomouckou arcidiecézi, ale s ohledem na věk jeho otce se směl za ním jednou ročně podívat.² Bylo tedy třeba vyřešit místo jeho pobytu po rezignaci. Údajně měla být Kohnovi nabídnuta možnost zůstat v Římě, ale *Neue Freie Presse* v souvislosti s rezignací uvádělo možnost, že by se jako titulární arcibiskup mohl stát kanovníkem u sv. Petra.³ Avšak již 17. března psalo o tom, že papež Kohnovi udělí některý titulární patriarchát z těchto tří: Antiochie, Alexandrie nebo Konstantinopol, a že bude jmenován členem Kongregace pro biblická studia a pro kanonické právo. Autor článku pak shledává, že „hořký nápoj, který byl arcibiskupovi připraven, se začíná stávat sladším.“ V Římě by se mohl stát schopným diplomatem. Navíc mu jeho dobrovolná rezignace umožní nabýt v Římě opět úcty. Uvádí některé případy biskupů, kteří se po pobytu v Římě opět vrátili do své vlasti (Mons. Caputo), jako nuncius by mohl

* Studie vychází z vnitřního grantu studenta CMTF UP na rok 2009 č. S 1/09 „Ehrenhausen (Štýrsko) – místo posledního odpočinku rezignovaného arcibiskupa ThDr. Theodora Kohna: Komplexní dokumentace současného stavu hrobky“. Vznikla také v rámci projektu CMTF_2010_010 „Olomoucká (arci)diecéze v dějinném vývoji“, uděleném v rámci studentské grantové soutěže Grantovou radou UP v Olomouci, které tímto autorka děkuje za podporu.

¹ K událostem před rezignací srov. Jitka JONOVÁ, „Olomoucký arcibiskup ThDr. Theodor Kohn ve zprávách vídeňské nunciatury zasílaných Svatému stolci“, *Studia theologica* 11, č. 1 [35] (2009): 1–12.

² Lat. list pro Kohna od kard. Rampolla. Řím 14. 3. 1904. Zemský archiv (dále citováno: ZA) Opava, pobočka Olomouc, f. Arcibiskupství Olomouc (dále citováno: AO), sign. KH 17, kart. 1515, f. 435r–436r.

³ *NFP*, 15. 3. 1904 (*Morgenblatt*), č. 14208, s. 10.

nastoupit i cestu k purpuru. „Kdo ví, na co všechno se Dr. Kohn v Římě zmůže?“⁴ Tyto zprávy byly často dementovány v *Pozoru*: „Rovněž nepravdivy jsou zprávy patrně od něho inspirované o nějakém povýšení buď na kardinála neb o obdaření nějakou funkcí čestnou; nanejvýš stane se Dr. Kohn kanovníkem u sv. Petra, a to ještě s obmezenou jurisdikcí.“⁵ Pro *Pozor* by byla nepřijatelná jakákoliv pozitivní zpráva o arcibiskupu Kohnovi.

2. POBYT V EBENSEE – RINDBACHU

Kohn se podle svých vzpomínek rozhodl nezůstat v Římě, ale přesídlit, a to nejprve do Ebensee, kde si pronajal byt, „dokud si nenajde něco jiného, vhodnějšího.“⁶ Skutečně měsíc po rezignaci arcibiskupa Kohna na olomoucký stolec uveřejnil *Linzer Volksblatt* zprávu o zamýšleném pobytu arcibiskupa Kohna v Rindbachu. 20. dubna vyšel článek „Arcibiskup Dr. Kohn v Ebensee“. „Z Ebensee 18. t. m. se nám píše: V pondělí 18. dubna se dostavil majordomus arcibiskupa Kohna do Ebensee, aby uzavřel smlouvu o pronájmu vily Fichtenek s majitelkou, paní Julií Schulze von Asten.“ Následuje vcelku podrobná informace o tom, že arcibiskup uvažoval i o jiné vile, která ale nebyla tehdy ještě dokončena.

(...) Klidné místo, kde arcibiskup najde odpočinek po poslední rušné době a nikde jinde tak dobře neozdraví jako v Solné komoře, uprostřed mocných smrkových lešů rozkládajících se na mírném návrší na úpatí pohoří Einberge, které se tyčí až k nebesům a nejdéle bývají v zinním hávu. Ve své minulé zprávě jsem vzpomínal, že je odtud nádherný výhled na panorama Traun-ales s Traunsee až ke Gmunden, který se naskýtá jak ze zahrady, tak ze salonu vily. (...) Vila Fichtenek byla na prodej již delší dobu, a to za cenu 120 000 K. Můžeme se jen dohadovat, zda ji arcibiskup koupí, nebo ne. V každém případě to závisí na tom, zda se mu tam bude líbit. Jisté je to, že zde stráví léto a od obyvatel je radostně očekáván. Arcibiskupův příjezd je plánován na 20. duben.

Autor článku si neodpustil jízlivou poznámku na adresu *Neue Freie Presse* s tím, že místo Rindbach uvedl Rinnbach (s náležitým vysvětlováním).⁷

Ani další periodika si nemohla nadcházející přítomnosti arcibiskupa v Ebensee nevšimnout. Následujícího dne, 21. dubna 1904, *Linzer Volksblatt* uvedl, že 19. dubna obdržel tuto zprávu:

Dr. Josef Kraft, knížearcibiskupský majordomus, převzal dnes vilu včetně mobiliáře. Jeden pokoj ve vile bude upraven jako domácí kaple. Ve středu pak František Novák, knížearcibiskupský sekretář, přijede s osobními věcmi kníže-arcibiskupa z Olomouce, aby dal do pořádku vše potřebné. Jeho knížecí Milost pak dorazí ve čtvrtek 21. dubna v 10 hodin 42 minut přímo z Říma, doprovázená jedním knězem taktéž z Říma, který se tam však po příjezdu do Ebensee okamžitě vrátí. Nájemné na dobu od 20. dubna do 1. listopadu činí 3500 K. (Ke včerejším zprávám, že titul

⁴ „Die Abdankung des Erzbischofs Kohn (Telegramm der ‚Neuen Freien Press‘), Rom, 16. März,“ *NFP*, 17. 3. 1904 (Morgenblatt), č. 14210, s. 3.

⁵ *Pozor*, 21. 3. 1904, roč. 11, č. 47, s. 1.

⁶ Srov. Theodor KOHN, *Lebensdenkwürdigkeiten*, Graz: Styria, 1921, s. 239.

⁷ „Fürsterzbischof Dr. Kohn in Ebensee,“ *Linzer Volksblatt*, 20. 4. 1904, č. 90, s. 4.

„Jeho Knížecí Milost“ mu již nepřísluší, jak uvádí „Tages-Post“ s tím, že mu jej papež odebral, uvádíme, že tento titul přísluší všem knížecím biskupům D. R.).⁸

Dva dny na to uveřejnily tyto noviny zprávu:

Z Ebensee se nám píše. Jeho knížecí Milost dorazila ve čtvrtek 21. v 11 hodin 30 minut v dopoledne na nádraží v Ebensee a vozem pana Ahamera jela do Villy Fichtenek v Rindbachu. Obyvatelé Ebensee budou potěšeni, pokud se zde kníže-arcibiskupovi bude líbit a pokud by se zde Jeho knížecí Milost trvale usídlila.⁹

Ve stejný den také *Mährisch-Schlesischer Volksfreund* uveřejnil zprávu, v níž se odvolal na *Linzer Volksblatt*, že si arcibiskup Kohn pronajal vilu Asten v Rindbachu, odkud má krásný výhled na Traunsee a Trauntal. „Arcibiskup Dr. Kohn po rozčleních v nedávné době hledá jistě klid.“¹⁰ Dne 26. 4. 1904 vyšla v *Olmützer Zeitung* zpráva, že arcibiskup Kohn dorazil 21. 4. v 11 hodin 34 minut na nádraží v Ebensee a vozem pana Ahamera dorazil do vily Fichtenek v Rindbachu, kterou si od něho pronajal do 1. listopadu. Článek dále uvádí, že arcibiskup Kohn nikdy nebyl v Solnohradsku, až díky této své cestě do Rindbachu se mohl potěšit krásou krajiny a přátelskostí lidu.¹¹

O změně místa pobytu informoval Theodor Kohn i Svatý stolec. V listu Státnímu sekretariátu z 9. července žádá Theodor Kohn, aby mu byla korespondence zasílána na adresu Rindbach bei Ebendsee, Oberösterreich.¹² Jeho žádost byla vzata na vědomí.¹³

Kohnův pobyt v Ebensee netrval příliš dlouho. Dne 11. října otiskl *Linzer Volksblatt* zprávu, že „J. Excl. arcibiskup Dr. Kohn se rozhodl, jak jsme se dozvěděli, opustit Horní Rakousy a přestěhovat se do Štýrska. Jeho odjezd bude brzy, a tak se už začalo s přípravami.“¹⁴

Tři dny na to už byla uvedena zpráva, že arcibiskup Theodor Kohn koupil od barona Salvi zámek v Ehrenhausenu. A příští pondělí má do Ehrenhausenu odcestovat.¹⁵ Své letní sídlo neopouštěl Kohn nijak kvapně a tiše. Poděkoval za krásný pobyt mezi příjemnými lidmi celé farnosti Ebensee. Rozloučil se také darem 1000 K na nadaci pro potřebné, zvláště chudé děti.¹⁶

Katholischer Wahrheitsfreund (Graz) také uveřejnil zprávu, že se má Theodor Kohn přestěhovat do Štýrska, kde v Ehrenhausenu koupil zámek.¹⁷

⁸ „Fürsterzbischof Dr. Kohn. Aus Ebensee,“ *Linzer Volksblatt*, 21. 4. 1904, č. 91, s. 4.

⁹ *Linzer Volksblatt*, 23. 4. 1904, č. 93, s. 4.

¹⁰ *Mährisch-Schlesischer Volksfreund*, 23. 4. 1904, č. 17, roč. 13, s. 4.

¹¹ *Olmützer Zeitung*, 26. 4. 1904, č. 2888, s. 2.

¹² Archivio Segreto Vaticano, Città del Vaticano. Segreteria di Stato (dále citováno: ASV, Seg. di Stato), anno 1904, rubrica 247, fas. 1, f. 236r. List je datován: Rindbach 9. Julii 1904, Dr. Theodor Kohn, Princeps-archiepiscopus que renuntiavit Olomouc: archiepiscopatu.

¹³ ASV, Seg. di Stato, anno 1904, rubrica 247, fas. 1, f. 238r. Lat. koncept pro Theodor Kohn, archiepiscopo dimissionario Olomucensum, Rindbach. bei Ebendsee Oberösterreich, 12. 7. 1904.

¹⁴ *Linzer Volksblatt*, 11. 10. 1904, č. 233, s. 3.

¹⁵ „Schlosskauf,“ *Linzer Volksblatt*, 14. 10. 1904, č. 236, s. 5.

¹⁶ *Linzer Volksblatt*, 15. 10. 1904, č. 237, s. 4.

¹⁷ *Katholischer Wahrheitsfreund*, 16. 10. 1904, roč. 56, č. 42, s. 335: „Graz. – (Erzbischof Kohn) soll nach Steiermark übersiedeln. Das Schloß Ehrenhausen soll von ihm angekauft worden sein.“

Na závěr svého pobytu v Ebensee se Kohn vydal navštívit také rodnou Moravu, jak dosvědčuje zpráva dopisovatele z Rindbachu uveřejněná 18. října v *Linzer Volksblatt*:

Arcibiskup Dr. Theodor Kohn svůj exil na několik dní přerušil a odjel do olomoucké arcidiecéze. 14. října 1897 totiž v Březnici, jeho rodné obci, zemřela jeho matka Veronika. Každoročně vykonával kníže-arcibiskup svoji synovskou povinnost a jezdil k hrobu zesnulé, pouze v roce 1899 tak neučinil, protože byl velmi vážně nemocen. 14. října proto odjel do Napajedel na Moravu, kde jeho ceremonář a sekretář Novák nechal připravit vůz a oznámil oběma jeho žijícím sestrám a jeho staříckému otci, že přijede v noci, v ½ 5. ráno sloužil ve farním chrámu mši sv. a po ní on, jeho starý otec a sestry společně navštívili hrob. Po splnění svých synovských povinností odjel kníže-arcibiskup 16. října v ½ 8 ráno zpět do Rindbachu, kam měl dorazit v 11 hodin v noci. To bylo poprvé, kdy arcibiskup od doby svého vyhnání navštívil olomouckou arcidiecézi a byl u hrobu své zesnulé matky.¹⁸

Dále se uvádí, že podle zpráv *Steyerer Zeitung* zaslal arcibiskup Kohn z Horních Rakous „našemu biskupovi“¹⁹ list následujícího znění:

Důstojný a vysoceurozený pane biskupe! Dovoluji si Vaší biskupské Milosti a Excelenci dát na vědomí, že vaši diecézi, která se mi stala azylem, vzpomínaje opouštím, abych si vyhledal domov, který eventuálně budu považovat za své quasidomicilium, jmenovitě Ehrenhausen ve Štýrsku.

List pokračuje chválou diecéze a poděkováním za možnost pobývat zde. Podepsán „Dr. Theodor Kohn, kníže-arcibiskup, Rindbach 12. října 1904.“²⁰

3. PŘESUN THEODORA KOHNA DO EHRENSHAUSENU

Theodor Kohn opustil Rindbach po půlročním pobytu a přestěhoval se do Ehrenhausenu, místa, kde strávil zbývající část svého života v exilu.

Linzer Volksblatt, který dosud pozorně sledoval arcibiskupovy cesty, uveřejnil 17. října podrobnou zprávu, že Theodor Kohn opustil Ebensee a:

... odjel do Grazu, kde přespal v karmelitánském klášteře. 18. října pak v 10 hodin dopoledne z kláštera odjel na nádraží a jel do Ehrenhausenu, kam dorazil okolo 11. hodiny. Na nádraží jej uvítal baron Salvi, obecní výbor města Ehrenhausenu, přednosta stanice a farní klérus, samozřejmě také obyvatelstvo. Arcibiskup šel do kostela, kde byla shromážděna místní a okolní honorace a obyvatelé Ehrenhausenu. Z nádraží jel arcibiskup s baronem Salvi a klérem na zámek, kde se konalo setkání duchovenstva a obce.²¹

¹⁸ *Linzer Volksblatt*, 18. 10. 1904, č. 239, s. 4.

¹⁹ List neuvádí jméno biskupa, ale v dopise je osloven jako linecký biskup, jedná se tedy o Franze von Sales Maria Doppelbauera (21. 1. 1845 – 2. 12. 1908, Linz), jenž byl roku 1888 jmenován biskupem lineckým a 10. 3. 1889 konsekrován v kapli Animy kardinálem Serafinem Vanutellim. Srov. *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945: Ein biographisches Lexikon*, ed. Erwin Gatz, Berlin: Duncker & Humboldt, 1983, s. 139–140.

²⁰ *Linzer Volksblatt*, 18. 10. 1904, č. 239, s. 4.

²¹ *Linzer Volksblatt*, 23. 10. 1904, č. 244, s. 4.

Kohn koupil zámek v Ehrenhausenu²² a usadil se na něm. Záhy, 25. října, jej tam navštívil sekavský biskup Dr. Schuster.²³ *Linzer Volksblatt* uvádí, že Schuster dorazil okolo třetí hodiny odpolední. Arcibiskup Kohn očekával příjezd vzácného hosta před zámek a doprovodil jej dovnitř. Arcibiskup Schuster zde zůstal na večeri a okolo páté hodiny odjel zpět do Grazu, na nádraží jej doprovodil arcibiskup osobně.²⁴ V prosinci roku 1904 si také vyměnili dopisy. Theodor Kohn děkoval Schusterovi za dopis z 29. prosince, zvláště za jeho bratrskou pozornost, chválil jeho kněžstvo a lid v jeho diecézi.²⁵

Arcibiskup Schuster takto uvítal svého nového „diecezána“, ale nikde není zaznamenáno, jakou reakci u něj vyvolala přítomnost cizího arcibiskupa ve vlastní diecézi. Jisté je, že pobyt arcibiskupa Kohna byl vzat řádně na vědomí. Vždyť arcibiskup Kohn se s oběma zmíněnými biskupy (sekavským a lineckým) musel znát osobně z rakouských biskupských konferencí. Přítomnost cizího biskupa v diecézi nebyla nijak přehlížena. V katalogu duchovenstva Sekavské diecéze byl arcibiskup Kohn uváděn ve farnosti Ehrenhausen jako titulární arcibiskup peleusijský.²⁶

Státnímu sekretariátu byl první list z Ehrenhausenu adresován 11. listopadu.²⁷ Podobně také korespondence ze Státního sekretariátu z 13. listopadu je již adresována do Ehrenhausenu.²⁸

4. ŽIVOT ARCIBISKUPA KOHNA V EHRENHAUSENU

Jak prožíval rezignovaný arcibiskup svůj život v Ehrenhausenu? Vždyť do své rezignace byl stále pohlcen prací: ať jako student, kněz, profesor nebo arcibiskup. V Ehrenhausenu však kromě správy panství neměl žádné jiné starosti. Ovšem tato „nečinnost“ ho pravděpodobně netěšila.²⁹

²² Kupní smlouva je datována 11. října 1904, srov. Landesarchiv Graz, *Landtafel-Reihen*, LT III, EZ 921, s. 152 a 177. Stauder uvádí 15. října 1904. Srov. Peter STAUDER, *Ortsverschönerung, Fremdenverkehr sowie kulturelle Entwicklung am Beispiel des Marktes Ehrenhausen (Steiermark)*, Diplomarbeit an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz 2005, s. 29.

²³ Leopold Schuster (24. 10. 1845 – 18. 3. 1927), ordinován 9. 7. 1865, jmenován biskupem 20. 10. 1893, konsekrován 31. 1. 1893. Srov. *Die Bischöfe der deutschsprachigen Länder 1785/1803 bis 1945: Ein biographisches Lexikon*, ed. Erwin Gatz, Berlin: Duncker & Humboldt, 1983, s. 682–684.

²⁴ *Linzer Volksblatt*, 27. 10. 1904, č. 247, s. 4.

²⁵ Nēm. list, Theodor Kohn, 31. 12. 1904, Ehrenhausen. Diözesanarchiv Graz (dále jen DAG), NachLass, Schuster Sch. 3, Hf. 18, Briefwechsel mit Bischöfen 1897–1926.

²⁶ Chybně byl uváděn rok biskupské konsekrace „5. 2. 1892“. Srov. *Geistlicher Personalstand des Bistums Seckau in Steiermark im Jahre 1905–1916*, Graz: Im Verlage der Ordinariats-Kanzlei, K.k. Universitäts-Buchdruckerei „Styria“.

²⁷ ASV, Seg. di Stato, anno 1904, rubrica 247, fas. 1, f. 240r. Ehrenhausen, Steiermark, Österreich die 11. Novembris 1904, Dr. Theodor Kohn, Princeps-archiepiscopus.

²⁸ ASV, Seg. di Stato, anno 1904, rubrica 247, fas. 1, f. 239r. Lat. koncept Pro Theodor Kohn, Archiepiscopo Titulari Pelusiano dimissionaris Olomucensi, Ehrenhausen. Datován Romae die 13. Novembris 1904. Zajímavé je, že oslovení titulární arcibiskup pelusijský bylo škrtnuto.

²⁹ J. S. Machar ve svých vzpomínkách na návštěvu u arcibiskupa Kohna v Ehrenhausenu cituje údajná arcibiskupova slova: „Ta nečinnost, ta nečinnost! Jsem člověkem práce, zahálení mně vraždí...“ Pravděpodobně to není daleko od pravdy, Theodor Kohn byl energický člověk a jeho „odpočinek“ nebyl dobrovolný. Srov. Josef Svatopluk MACHAR, *Oni a Já*, sv. 1, 1926–1927, Praha: Aventinum, 1927, s. 187.

O jeho pobytu však máme jen velmi kusé informace. V knihách Marktgemeinde Ehrenhausen jsou zachovány zprávy o tom, že si na zasedání rady 11. prosince 1904 „nový majitel zámku pronajal požadovanou loučku na Platschner StraÙe od obce, která přijala nabídku ročního pachtovného ve výši 80 K.“ Při stejném zasedání také požádal o koupi Izolačního špitálu /Isolierspital/ za odhadní cenu 12 000 korun, což mu bylo na zasedání 4. března 1905 schváleno.

Arcibiskup samozřejmě nežil na zámku zcela sám. Do Ehrenhausenu za ním přišli jeho spolupracovníci a služebnictvo s rodinami. Ti se starali o chod zámku, hospodařili na zahradě, polích, stájích, lesích a vinicích. Kohna do Ehrenhausenu doprovázel jeho ceremonář František Novák.³⁰ Jeho vždy věrný sekretář František Botek byl od 15. září 1903 mimořádným profesorem na Teologické fakultě v Olomouci,³¹ ale v roce 1905 přesídlil do Ehrenhausenu, aby měl arcibiskup Kohn při ruce kněze.³² Současně přibyl i Kohnův synovec Theodor Vavruša (syn sestry Rosálie),³³ ten zde od arcibiskupa Kohna obdržel tři vyšší svěcení: 24. srpna subdiakonát, 26. diakonát a 28. byl ordinován ke kněžství a inkardinován do sekavské diecéze.³⁴ Botek a Vavruša tvořili arcibiskupovu nejbližší společnost. V roce 1913 usiloval František Botek o inkardinaci do sekavské diecéze, ale nebylo mu vyhověno.³⁵ Následně je v katalogu kněžstva olomoucké arcidiecéze uvedeno, že František Botek byl propuštěn z diecéze a inkardinován v diecézi Gurk, kde se stal kanovníkem u Maria Saal.³⁶ Theodor Vavruša byl po smrti arcibiskupa Kohna ustanoven nejprve provizorním kaplanem ve farnosti Ehrenhausen (září 1916 – březen 1917), pak provizorem (březen–červen 1917) a na konec farářem (od července 1917). Dne 28. června 1921 pak na tuto funkci rezignoval, požádal o inkardinaci do olomoucké arcidiecéze a byl ustanoven do duchovní správy v Bedřichově.³⁷

Ani v rodné Březnici se na Theodora Kohna nezapomnělo. V březnické obecní kronice nacházíme tento zápis: „Na panství v Ehrenhausenu žil jako poustevník, pracovali tam u něj lidi i ze Březnice. Můj otec mu tam opravoval zámek a pracoval tam též Hanačík Frant. číslo 5 a Šalena Cyril i s rodinou. Ku konci vypadal jako stařec a nejraději chytal slimáky a krmil nimi kačeny.“³⁸ To dosvědčuje, že Kohn na svoji rodnou obec nezapomněl a někteří jeho někdejší spoluobčané u něj mohli nalézt práci.

V březnické farní kronice je pak tento záznam:

³⁰ Srov. *Geistlicher Personalstand des Bistums Seckau in Steiermark im Jahre 1905*, s. 148. Nikdy později již nebyl ve schematismu uveden. Jako ceremonář je uváděn v *Catalogus Cleri (Olomouc)* v r. 1901 ještě společně s Botkem.

³¹ Srov. DAG, Personalakten, Franz Botek.

³² Srov. Něm. list, Theodor Kohn, 20. 9. 1913, Ehrenhausen. DAG, Personalakten, Franz Botek. Novák tedy pravděpodobně opustil Ehrenhausen.

³³ Srov. STAUDER, *Ortsverschönerung, Fremdenverkehr sowie kulturelle Entwicklung am Beispiel des Marktes Ehrenhausen*, s. 41–42.

³⁴ Srov. DAG, *Protocollum Ordinum Susceptorum ab anno 1898*, s. 68.

³⁵ DAG, Personalakten, Franz Botek.

³⁶ *Catalogus venerabilis cleri Archi-dioecesis Olomucensis*, Olomouc 1915, s. 268.

³⁷ DAG, Personalakten; Pfarrakten Ehrenhausen.

³⁸ Státní okresní archiv Zlín-Klečůvka fond Obec Březnice: Pamětní kniha obce Březnice, inv. č. 20, Paměti kronikářovy, s. 185.

Až do své smrti žil v ústraní na zámku Ehrenhausenu ve Štýrsku. Tam v domě i v hospodářství obklopen byl skoro výhradně českým personálem. Sekretářem svým měl po celou dobu svého synovce Dra. Theodora Vavrušu, rodáka z Kudlova. Na zámku svým krásným, starožitným – polohou je to vlastně hrad, žil kníže pán prostým životem církevního hodnostáře, tak jak to činil v Olomouci. V taláru stále chodil i v zahradě i po hospodářství. Kdo z jeho bývalých kněží ho navštívil, byl vlídně přijat. Pohrávaje si s křížkem náprsním hovořil mnoho a s důrazem, užívaje latinských obrátů. Kol 14. října každého roku přijížděl do Březnice odsloužit rekviem za své rodiče a navštívit jejich hrobu a se tam pomodlit.³⁹

Obyvatelé Ehrenhausenu jej vnímali jako přísného a uzavřeného despotu. Starší občané vyprávěli, že bylo možné jej občas potkat, jak jde oblečený v elegantní suta-ně, černých punčochách a v botách se stříbrnou přezkou. Pokud s ním chtěl někdo o něčem jednat, musel mu nejprve v úkloně políbit ruku, na které měl velký pastýřský prsten. Dámy a dívky musely učinit pukrle a pánové se museli uklonit. Často jej bylo možné spatřit, jak jde s puškou přes rameno s mužským doprovodem na pěší prohlídku svého rozsáhlého panství, aby zkontroloval, zda je vše v pořádku. Proti „lesnímu pychu“ vystupoval velmi tvrdě. Povídá se, že když jednou jedna chudá stařenka sbírala v panském lese dříví, přihnul se a zveličoval škody, jaké mu tím napáchala. Mnozí lidé vzpomínali, jak viděli jeho zběsilou jízdu po Platscher Straře, aby přivezl svou „přítelkyni“, jak se mezi lidmi povídalo, na návštěvu k odpolední kávě.⁴⁰

S ohledem na to, že v žádných jiných pramenech či vzpomínkách se nic podobného nevyskytuje, je vysoce pravděpodobné, že „zprávy o přítelkyni“ jsou nevěrohodné. Kohnovi, když přišel do Ehrenhausenu, bylo téměř šedesát let, nikdy dříve ani potom se podobné zprávy nevyskytují. Možná skutečnost, že Kohn zaměstnával lidi z domova, mohla vést obyvatele Ehrenhausenu k takovým pomluvám, protože jim nedopřál možnost výdělků.

V *Pozorovateli* (Kroměříž) vyšla vzpomínka na Kohnův pobyt v Ehrenhausenu až po jeho smrti:

Po několikaměsíčním bloudění koupil si Arnož⁴¹ v jižním Štýrsku za 800 000 K. Srdečně se těšil, když jej někdo ve vyhnanství navštívil, zvláště rád viděl kněze ze své bývalé diecéze. Rozpovídal se s roztomilostí a srdečností, jaké by nikdo u něho v Olomouci čekat nemohl. Otázkami zrovna zahrnoval hosta. Co dělá ten a onen spolek? Co ten či onen muž? Co dělá ten či onen poslanec? Věděl o všem, kolik hlasů získali nebo ztratili jednotlivci. Vzpomínal svých úředníků, jak dobře mu sloužili, jaký pořádek mezi nimi zavládl, že arcibiskupství poslední rok mu vyneslo čistých 800 000 K. „Nyní jsem mohl pomýšlet“ děl, „abych uskutečnil své plány. Než stalo se jinak. Lidé myslí, že jsem si odnesl miliony, a zatím mi zachránil ředitel Kleiber 1 600 000 K. Za 800 000 K jsem koupil tento statek se vším, jak zde vidíte.“⁴² Ani židle jsem nepříkoupil. Pojďte, ukážu vám všechny komnaty! Zde pracuju, ale nehoršíte se, že vše je pokryto poházenými knihami a spisy, a pranic se nebojte pušky zde na stěně. V tomto křídle jsem sám a sám, a kdyby se mi něco

³⁹ FÚ Březnice, Pamětní kniha březnické farnosti, f. 26v.

⁴⁰ STAUDER, *Ortsverschönerung, Fremdenverkehr sowie kulturelle Entwicklung am Beispiel des Marktes Ehrenhausen (Steiermark)*, s. 42. Peter STAUDER, *Ehrenhausen: Der Arbeitskreis „Festschrift“ im Auftrag der Marktgemeinde Ehrenhausen*, Ehrenhausen: Marktgemeinde Ehrenhausen, 1990, s. 299–300.

⁴¹ Český překlad názvu městečka Ehrenhausen.

⁴² Stauder uvádí, že není dodnes jisté, kde sehnal arcibiskup tak rychle peníze, což ale není pravda, neboť arcibiskup měl právě tyto uvedené finance k dispozici. Srov. STAUDER, *Ortsverschönerung, Fremdenverkehr sowie kulturelle Entwicklung am Beispiel des Marktes Ehrenhausen (Steiermark)*, s. 41.

v noci stalo, pak vystřelím, abych své lidi vzbudil. Vyhlédněte z okna! Není to čarovný pohled do údolí Mury? A přec, přec – Co jsem všechno chtěl! U Sv. otce Lva XIII. jsem chtěl prosadit, aby privilegium šlechtické bylo v kapitole olomoucké zrušeno, a sv. Otec mi uložil, abych totéž provedl ve Vídni. Začal jsem, ale nedokončil pro svou rezignaci.“ O svého nástupce a o své od-půrce nezavádil ani slovem. Bylo viděti, jak lpí na Moravě. Moravany vzal také do svých služeb, pro ně byla o každé neděli a svátku čes. kázání v kapli. S hostem odcházejícím se loučil velmi zkrátka a rychlým obratem se uchýlil kdysi olomoucký arcibiskup sám do své samoty. Pospíchal se vyplakati? Dokud byl arcibiskupem, nerozuměl lidem a lidé nerozuměli jemu, ve vyhnanství poznal, co je to člověk, odpustil a v modlitbě a knihách hledal zapomenutí.⁴³

Arcibiskup Kohn se nikdy se svým vyhnanstvím nesmířil, přijímal je jako nezasloužený trest a stále hledal viníka za svoji rezignaci, jak dosvědčuje i list Theodora Vavruši proboštu Stojanovi:

Veledůstojný a přemilý pane!

Váš milý list ze dne 14. dubna 1911 těšil velmi resg. Kníže-arcibiskupa a zvláště ta okolnost, že sdílíte tentýž osud nezasloužený a odměnou máte vyhnanství.

Zajisté že apoštolská práce Vaše přinese užitek a stává se často, že křivda již zde se pozná a na-praví.

Příši to proto, poněvadž zde nastává netušený obrat. Jeden z hlavních strůjců katastrofy z roku 1904 trápen jsa výčitky svědomí a nemaje pokoje přišel a vyznal vše a bylo jemu od srdce od-puštěno.

Není to indiskrétní, když krátce vypíši scénu, která se odehrála zde, poněvadž kajícíník úplně souhlasil, aby veřejně se odčinilo bezpráví.

Původce infamie o sigillum sacramentale jest známý kněz dr. Musil, kterého resignovaný nechal po léta na své útraty studovati v Jerusalemě a Beyrutu.

Známary P. Ocásek, jenž byl preventivně do demeritního domu v Kroměříži poslán a který tak farizejsky do světa, ba až do Říma roznášel, že internován byl nevinně, psal skutečně ominés-ní telegram do Skalice a byl spolupracovníkem pověstného kněze Hofra pod pseudonymem Rectus.

Do Říma psali novinářské klepy Pozor za skutečnou pravdu nástupce v Olomouci – vide Triden-tinum de machinatione in episcopum a materiál jemu do Brna dodával Dr. Wisnar; a arcibiskup Skrbenský, kterého resignovaný konsekroval, a tomuto dodávali materiál Dr. Tittel v Olomouci a farář v Dubě Palásek.

V Římě nedostal resignovaný k nahlédnutí ani do obžaloby, ani žalobce nevěděl, řekli písemně: nolumus judicare, attamen incurristi odium universi cleri et populi.

Odcházeje z Říma, písemně sv. Stolicе dopsala do bytu resignovaného: sc. Sedes curabit, ut facta resignatione, honori ac famā tuā, ut āquum et justum consulatur. A tento tak slavný slib morálně k smrti odsouzenému písemně daný, zůstal pouhou literou, nehledíc k tomu, že ani podmínky resignace, ač před resignací to bylo sv. Stolicí zaručené, nebyly splněny.

Vidíte, co vše na světě jest možno, ale to vědomí o nevině sílí a ti, kteří pracovali ku katastrofě – jeden z nich těží a porovnejte kanonické právo – habeant sibi.

Divná to věc. Vidíte, jak a co se děje v Římě teď. Znáte a víte, že vlastní diecesán arcb. Skrben-ského v Prusku při funkci na zem povalil. A jak v Olomouci? Tak skandálně nikdy nepsal „Pozor et consortes“ jako nyní, obviňuje nástupce z nepotismu a vybírání peněz od duchovenstva na katolický dům v Olomouci za papežská vyznamenání.

Zde by bylo vystoupiti a se brániti, avšak nestane se z příčin nasnadě ležících.

A to hospodaření tam; mají dle výpovědi kanovníka Ehrmana ročně 260 000 korun deficit.

A ještě divnější jest, že ze všech stran nejen arcidiecése, ale celé Moravy, Slezska a Čech den co den, jako druhdy, přicházejí prosebníci, že v Olomouci jsou vždy odbyti.

Sloužíš to k Vaší informaci a zajisté budete vždy zde vítaným hostem a promluví se o podpoře pro Vaše podniky.

⁴³ „Arcibiskup Dr. Kohn +,“ *Pozorovatel* (Kroměříž), 10. 12. 1915, č. 49, s. 1.

S pozdravem nejsrdečnějším Vaší veledůstojnosti naprosto oddaný Dr. Vavruša Ehrenhausen dne 15. dubna 1911.⁴⁴

Jak nesl situaci svého syna Theodorův otec Josef Kohn, pravděpodobně nikdy ne zjistíme. Na druhou stranu mohl za ním odjet do Ehrenhausenu a dožít v jeho blízkosti. Ale to jsou pouhé úvahy. Faktem zůstává, že Josef Kohn zemřel 11. července 1907, syn mohl přijet a vykonat pohřební obřady (asistovali dr. Botek a Slavík).⁴⁵ Potom se každoročně vracel odsloužit mši svatou za své rodiče, příjížděl pravidelně kolem 14. října.⁴⁶ Březnický obecní kronikář tyto jeho návštěvy popisuje velmi kriticky:

Jezdíval dále do Březnice sloužiti mši svatou za svoje rodiče, ale přijel vždy v noci v selském voze, odsloužil mši a ještě před ránem opouštěl Březnici. Příbuzné svoje nikdy nenavštívil. Březničané vždycky čekali, že jim arcibiskup v něčem pomůže. Kostel byl chudíček, sešlý, škola stará a malá, jen dvoutřídní. Jeho bratra, ač neradi, zvolili za starostu obce, že snad se arcibiskup na svou rodnou obec rozpomene, ale marně – nic.⁴⁷

Jak už bylo výše zmíněno, Kohn žil v Ehrenhausenu takřka osamocen, nikdy neměl příliš mnoho přátel, kteří by ho navštěvovali „jen tak“, a tak tomu bylo i v Ehrenhausenu. Ale zapomenut nebyl, navštěvovali ho jak spolubratři v biskupské službě (viz zmíněný biskup sekavský), tak poslanci, úředníci, novináři i spisovatelé, kněží, hodnostáři, kněžští přátelé z olomoucké arcidiecéze a další.⁴⁸ Největší rozruch však způsobila návštěva spisovatele Josefa Svatopluka Machara na začátku července 1909. Poté, co o této návštěvě začaly psát v prosinci 1909 noviny s tím, že bude Macharem vydána kniha o Kohnově rezignaci, informoval o této situaci vídeňský nuncius di Belmonte státního sekretáře Merryho del Val. Di Belmonte se obával obsahu této knihy, jeho obavu státní sekretariát sdílel, a tak si vyžádali od Kohna vysvětlení, sám Machar podepsal prohlášení, že nic publikovat nebude. A tím byla záležitost uzavřena.⁴⁹

5. MÍSTO POSLEDNÍHO ODPOČINKU THEODORA KOHNA: EGGENBERGSKÉ MAUZOLEUM V EHRENSHAUSENU

V 18. století se v Ehrenhausenu usadili Attemsové, a to sňatkem Rosalie, hraběnky von Leslie (dcera Karla Kajetána, hraběte von Leslie, a Marie Theresie, kněžny von Eggenberg) s Maria Franzem Antonem Xaverem Adolfem, hrabětem von At-

⁴⁴ Český koncept listu, Theodor Vavruša pro A. C. Stojana, probošta v Kroměříži (adresát dopsán tužkou). ZA Opava, pobočka Olomouc, f. AO, sign. E 3/6, kart. 877.

⁴⁵ *Lidové noviny*, 18. 7. 1907, ranní vydání, s. 2.

⁴⁶ *Farní kronika Březnice*, f. 26v.

⁴⁷ Státní okresní archiv Zlín-Klečůvka, fond Obec Březnice: Pamětní kniha obce Březnice, inv. č. 20, Paměti kronikářovy, s. 185.

⁴⁸ KOHN, *Lebenswürdigkeiten*, Graz: Styria, 1921, s. 277.

⁴⁹ S ohledem na omezení rozsahu této studie bude otázka postoje J. S. Machara vůči arcibiskupu Kohnovi věnována samostatná studie reflektující nejen Macharovu návštěvu v Ehrenhausenu a její ohlas, ale také již dříve publikované Macharovy články o Kohnovi.

Obr. 1 – Současný stav mauzolea v Ehrenhausenu, foto z 22. 6. 2009 (fotoarchiv autorky).

tems. Dne 1. října 1904 umírá v Grazu Adele, baronka Salvi, ve věku 56 let. Její tělo byl nejprve uloženo v mauzoleu v Ehrenhausenu, kde farář Joseph Holzer vykonal zádušní obřady. Posléze byla převezena do Bratislavy, kde byla pohřbena. Zámek v Ehrenhausenu byl tedy nabídnut k prodeji, a jak již bylo výše zmíněno, zakoupil jej ještě v říjnu 1904 arcibiskup Theodor Kohn.

V roce 1913 arcibiskup Theodor Kohn zámek rozšířil a mauzoleum⁵⁰ restauroval, aby si zde připravil své budoucí pohřební místo.⁵¹ Ony úpravy trvaly delší dobu, v roce 1914 a 1915 se nemohla kvůli opravám konat obvyklá prosebná procesí, při kterých byla celebrována mše právě v mauzoleu.⁵²

⁵⁰ Popis Eggenberského mauzolea srov. Příloha č. 2.

⁵¹ Srov. Kurt WOISETSCHLÄGER, *Der innerösterreichische Hofkünstler Giovanni Pietro de Pomis 1569 bis 1633*, Joannea 4, Graz: Styria, 1974, s. 136, pozn. č. 65. Tomu odpovídá i datace plánů uložených v ZA Opava, pob. Olomouc, AO, inv. č. sign. 4399, KH 201, Nákres krypty, čelní a boční průřez sarkofágu u mauzolea v Ehrenhausenu. Arch. Friedrigger & Czeike, Marburg a. D. 30. IX. 1913. Inv. č. 4400, KH 202, Nákres stěny mauzolea v Ehrenhausenu k umístění Kohnova znaku. Arch. Friedrigger & Czeike, Marburg a. D. 30. XI. 1913 – viz Obr. 3.

⁵² Srov. listy ehrenhausenského faráře Pirkera biskupskému ordinariátu z 11. 4. 1914 a 6. 5. 1915. DAG, Pfarramt Ehrenhausen.

Arcibiskup Kohn zemřel 3. prosince 1915⁵³ a nastala otázka, kde bude pohřben. Olomoucká arcidiecéze o pohřeb rezignovaného arcibiskupa nejevila velký zájem, navíc zde byla Kohnova závěť, kde se v oddílu IX. píše:

Přeji si, bych odpočíval v mausoleu, pokud nebude sirotčinec v Březnici postaven; pak budiž můj popel se sarkofágem do Březnice převezen a tam v kapli ve výklenku uložen. Výlohy převážení mého popela kryjí se z nadace. X. Budiž v kapli sirotčince, kde mám kdysi odpočívat – postavena moje socha z mausolea v Ehrenhausenu. (...) XVI. (...) Svůj pohřeb přeji si zcela jednoduchý a žáden by se nezval ani z církevních, ani ze státních hodnostářů. Byl jsem psancem, ať zůstanu tak i při posledu. Každý kněz, který by, ač neznám, ku pohřbu se dostavil, ať dostane deset korun ve zlatě. (...) Ehrenhausen, dne 8. dubna 1915 Dr. Theodor Kohn, resig. kníže-arcibiskup olomoucký.⁵⁴

Bylo zřejmé, že nestojí o pohřební místo vedle dalších olomouckých arcibiskupů v kryptě olomoucké katedrály.

Výše uvedenému přání odpovídá i záznam v březnické farní kronice:

V zámecké zahradě v Ehrenhausenu stojí krásné mausoleum, chovající ostatky bývalých šlechtických majitelů zámku. Tomuto stánku věčného odpočinku věnoval Dr. Kohn kníže-arcibiskup velkou péči, tu uchystal sobě místo posledního odpočinku „po boji“ a tam 7. prosince 1915 dopol. byl uložen za velkého účastenství. (...) pro kostel v Březnici na zřízení nadace 5 000 K a v Ehrenhausenu 2 000 K a legat pro sirotčinec v Březnici, kam jeho pozůstatky tělesné po dostavení sirotčince mají být převezeny a v kapli jeho uloženy. Pro sirotčinec poručil 2 své nově zakoupené kalichy, jež prozatím uschovány jsou v kostele v Březnici.⁵⁵

Pohřeb arcibiskupa Theodora Kohna se konal v úterý 7. prosince 1915, byl uložen do mauzolea v Ehrenhausenu. Pohřební obřady vykonal sekavský kníže-biskup Schuster,⁵⁶ za Olomouc se zúčastnil světící biskup Karel Wisnar, baron Grimmstein, Ehrmann, Schinzel a mnoho kněží. Kroměřížskou kapitolu zastupoval kanovník Koupil a další účastníci z řad úřednictva. Z církevních hodnostářů se pohřbu zúčastnil ještě kníže-biskup z diecéze Gurk Alois Hefter, zástupci sekavské kapituly, duchovenstvo, političtí činitelé a velké množství lidu. „Na jeho poslední cestě do mausolea doprovázela jej v imposantním průvodu školní mládež z Arnože a okolí s hořícími svícemi. R. i. p.“⁵⁷ Slavné rekviem za zesnulého arcibiskupa slavil v Kroměříži téhož dne v 9 hodin probošt A. C. Stojan. Žádusních bohoslužeb se měli zúčastnit arcibiskupští úředníci v plném počtu a zástupci všech tamních úřadů a učitelstva.⁵⁸

Kohn byl tedy pohřben právě v mauzoleu Ruprechta a Wolfa z Eggenbergu. Krypta mauzolea byla rozšířena směrem pod hlavní oltář (sarkofágy Ruprechta a Wolfa z Eggenbergu zůstaly umístěny po stranách). Do tohoto výklenku byl umístěn sarkofág s tělem zesnulého arcibiskupa. Podle dochovaných plánů měl být

⁵³ DAG, Matriken-zwischschriften Pfarre Ehrenhausen. Sterbenfälle 1835–1958, s. 257. Farní kronika Březnice f. 26r.

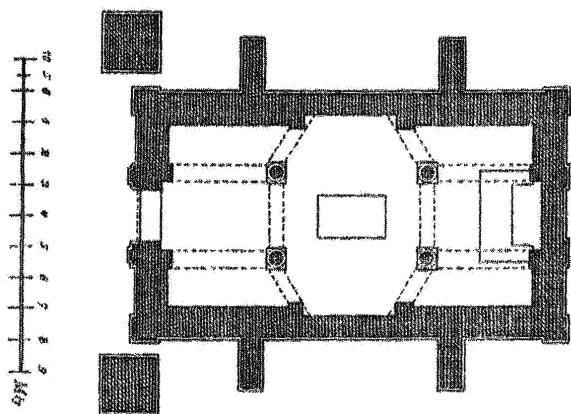
⁵⁴ *Pozorovatel* (Kroměříž), 7. 1. 1916, roč. 13, č. 1, s. 2.

⁵⁵ FÚ Březnice, Pamětní kniha březnické farnosti, f. 26v–27r.

⁵⁶ *Pozorovatel* mylně uvádí kníže-arcibiskup.

⁵⁷ „Arcibiskup Dr. Kohn +“, *Pozorovatel*, 10. 12. 1915, roč. 12, č. 49, s. 4.

⁵⁸ Srov. *Pozorovatel*, 10. 12. 1915, roč. 12, č. 49, s. 2. STAUDER, *Ortsverschönerung*, s. 43.

Obr. 2 – Půdorys mauzoela. Převzato z August ORTWEIN, *Deutsche Renaissance in Oesterreich*, Leipzig: 1887, nestránkováno.

sarkofág zdoben kanelovanými polosloupky v dórsském stylu. Na víku sarkofágu měla být umístěna busta zesnulého arcibiskupa.⁵⁹ Realizován byl však nakonec jednodušší sarkofág bez polosloupků, pouze na přední straně je znak arcibiskupa Kohna. Busta nebyla umístěna na víko sarkofágu,⁶⁰ ale je umístěna na levé straně vedle něho (z pohledu čelem k hlavnímu oltáři) na soklu, který je přemístitelný.⁶¹ O jak velký prostor byla krypta rozšířena si lze jednoduše představit, neboť sarkofágy Eggenbergů jsou na svém místě, jen kamenný kříž, který byl na původní zdi, byl posunut až za sarkofág arcibiskupa Kohna. To, že se Kohn se svým vyhnanstvím nikdy nesmířil, dokládá nápis na víku sarkofágu:⁶²

MAGNUS CLARUS IN ADVERSIS SUPERANDIS INVICTUS QUIESCIT THEODORUS OLOMUCENSIS ARCHIEPISCOPUS FELICITER ACTIS⁶³

Kohn a jeho dědici postupovali při úpravách mauzolea velmi citlivě. Po pravé a levé straně vstupních dveří jsou uvnitř mauzolea do stěny zasazeny dvě kamenné desky s vyrytými nápisy:

⁵⁹ Srov. ZA Opava, pob. Olomouc, AO, inv. č. 4399, sign. KH 201, Nákres krypty, čelní a boční průřez sarkofágu u mauzolea v Ehrenhausenu. Arch. Friedrigger & Czeike, Marburg a. D., datováno 30. IX. 1913 – viz Obr. 4.

⁶⁰ Svoji bustu zamýšlel Theodor Kohn pro sirotčinec v Březnici („až se postaví“) a do krypty měla být dána pouze prozatímně. Srov. Závěš arcibiskupa Kohna čl. 16. *Pozorovatel* (Kroměříž), 7. 1. 1916, roč. 13, č. 1, s. 1.

⁶¹ Srov. Obrazový doprovod v publikaci Georg KODOLITSCH, „Drei steirische Mausoleen – Seckau, Graz und Ehrenhausen,“ in *Innerösterreich 1564–1619: Im Auftrag der Steiermärkischen Landesregierung Herausgegeben im Zusammenhang mit der Ausstellung „Graz als Residenz – Innerösterreich 1564–1619“*, ed. Alexander Novotny a Berthold Sutter, Graz: Steiermärk. Landesregierung, 1968, s. 325–370 a současný čas.

⁶² STAUDER, *Ortsverschönerung*, s. 43.

⁶³ Velký a vznešený, v překonávání překážek nepokořený, arcibiskup olomoucký Theodor, odpočívá zde po šťastném dokončení činu.

Theodorus princeps archiepiscopus Olomucensis cryptam ampliavit cyneros suos ibidem habere repositos optans A. D. MCMXV⁶⁴
 Theodorus resig. princeps archiepiscopus Olomucensis Mausoleum Styriae historicum sumptibus suis restauravit A. D. MCMXV⁶⁵

Nad vstupním portálem je opět z vnitřní strany mauzolea zasazen arcibiskupský znak Theodora Kohna.

Na vnější, východní straně mauzolea byl přidán mramorový pomník s truchlícím andělem. Okřídlený anděl v životní velikosti se sklání s palmovými ratolestmi nad arcibiskupovým znakem. Pomník je shodný s plánem, pouze zde není zeleň, která pravděpodobně nebyla realizována.⁶⁶

Veškeré tyto úpravy nijak neubraly Eggenbergskému mauzoleu v Ehrenhausenu na kvalitě.⁶⁷

Ve shodě s úslovím „Inter arma silent Musae“ vyšla první „památkářská“ zpráva až po skončení války. Ve zprávě o činnosti za období červenec 1918–1920 vydal památkový svaz příspěvek o mauzoleu s těmito informacemi:

Ehrenhausen, mauzoleum Eggenbergů. Zámek Ehrenhausen a k němu patřící mauzoleum Eggenbergů představuje velmi originální stavební dílo, které má své počátky v 17. století. Ještě před válkou bylo toto velice zanedbané mauzoleum renovováno někdejší arcibiskupem Dr. Theodorem Kohnem. Konzervátor a arch. Friedrigger podal zemskému památkovému úřadu zprávu o nákladech na základní renovaci. Podzemní krypta byla rozšířena, protože byla zamýšlena jako pohřební místo. Navíc by mělo být mauzoleum prostřednictvím závěti převedeno na veřejný majetek, ale Kohnova smrt zabránila tomu, aby byl tento záměr úředně potvrzen.⁶⁸ V dlouhém jednání, kdy byl zemský památkový úřad v neustálém styku s někdejší místodržitelstvím v Grazu, s finanční prokuratou a se státním památkovým úřadem, podařilo se díky obzvláštní vstřícnosti vykonavatele poslední vůle, tehdejšího faráře v Ehrenhausenu, Theodora Vavruši, aby uznání tohoto zmeškaného opakovaně vyjadřovaného úmyslu bylo prosazeno. Šlo tedy o to, aby mauzoleum po tom, co bude samotný zámek prodán nějakému jinému vlastníkovu, zůstalo v majetku Štýrska, a to včetně odpovídajícího kapitálu pro nezbytné záchranné práce, které budou následovat. Zemský památkový úřad se dohodl se štýrským zemským stavebním úřadem na dozor nad udržováním celé budovy a jejího vnitřního vybavení.⁶⁹

Stauder uvádí, že bylo mauzoleum převedeno Štýrsku 22. srpna 1917.⁷⁰ Následně uvádí přepis smlouvy mezi Kohnovými dědici a Štýrskem. Mauzoleum s přiléhající loukou bylo předáno Štýrsku „podle intence zůstavitele, který jej chtěl zachovat jako architektonickou památku, a současně odevzdávající částku 20 000 korun Štýr-

⁶⁴ „Theodor, kníže-arcibiskup olomoucký, kryptu zvětšil, aby zde mohly spočinout jeho ostatky. L. P. MCMXV.“

⁶⁵ „Theodor, resig. kníže arcibiskup olomoucký, historické štýrské mauzoleum na své náklady restauroval. L. P. MCMXV.“

⁶⁶ Srov. ZA Opava, pob. Olomouc, AO, inv. č. sign. 4400, KH 202, Nákras stěny mauzolea v Ehrenhausenu k umístění Kohnova znaku. Arch. Friedrigger & Czeike, Marburg a. D., datováno 30. IX. 1913.

⁶⁷ KODOLITSCH, *Drei steirische Mausoleen*, s. 365.

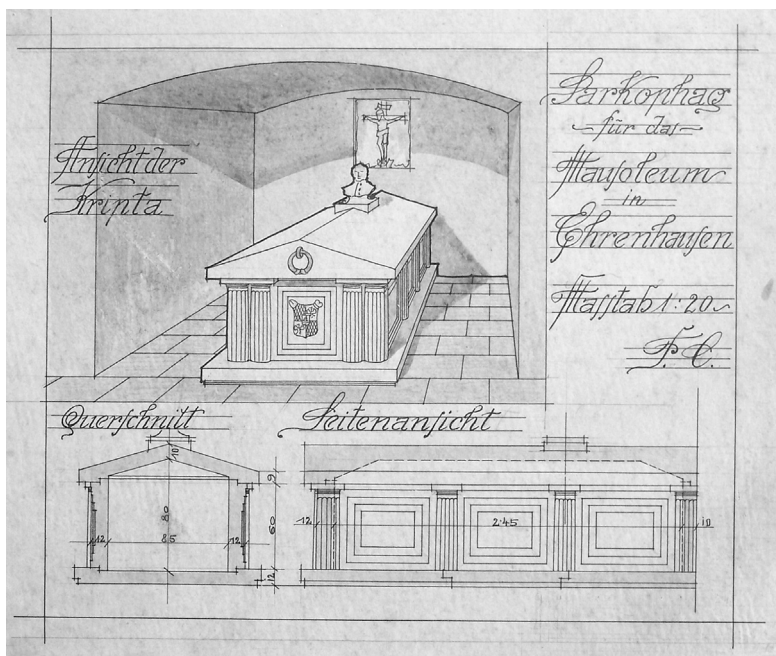
⁶⁸ V testamentu z 8. dubna 1915 není opravdu o předání mauzolea Štýrsku ani zmínka. Srov. *Pozorovatel* (Kroměříž), 7. 1. 1916, roč. 13, č. 1, s. 1–2. Proto je informace, že Kohn v závěti odkázal mauzoleum Štýrsku, mylná. Srov. KODOLITSCH, *Drei steirische Mausoleen*, s. 365.

⁶⁹ *Mitteilungen des Bundesdenkmalamtes*, roč. 2–5 (1920–1923), č. 5, s. 108.

⁷⁰ STAUDER, *Ehrenhausen*, s. 352. Johannes Koren uvádí, že se mauzoleum stalo vlastnictvím Štýrska již v roce 1915. Srov. KOREN, *Schlösser und Burgen der Steiermark*, Innsbruck: Pinguin, 1986, s. 80.

Obr. 3 – Návrh exteriéru mauzolea.
Obr. 4 – Návrh interiéru.

sku a schvalují přepsání vlastnického práva ve prospěch Štýrska.“ Naproti tomu se Štýrsko zavazuje:

1. mauzoleum zachovat jako architektonickou památku

2. umožnit, aby toto do budoucnosti nadále zůstalo místem posledního odpočinku pro tělesné schránky předchozích majitelů, kteří v něm v nynější době odpočívají, zvláště arcibiskupa Dr. Theodora Kohna, přičemž je ale ponecháno svobodné právo „zájemcům“ pozůstatky arcibiskupa Dr. Theodora Kohna, totiž sarkofág a arcibiskupovu sochu z mauzolea přemístit na nějaké jiné místo.⁷¹

3. umožnit, aby římskokatolická církev, respektive římskokatolický farní úřad v Ehrenhausenu do budoucna v kapli mauzolea mohl v průběhu roku sloužit 26 nadačních mší za kněžnu von Eggenberg a ročně jednu mši za arcibiskupa Dr. Theodora Kohna ve výroční den jeho úmrtí, tj. 3. prosince každý rok, a konat každoročně dvě prosebná procesí, a to sice na svátek sv. Marka evangelisty a ve středu před Nanebevstoupením Páně z farního kostela v Ehrenhausenu do mauzolea a toto procesí bude zakončeno bohoslužbou.

Štýrsko se také zavazuje, že římskokatolickému farnímu kostelu v Ehrenhausenu umožní vykonání pravidelných bohoslužebných úkonů uvedených pod bodem 3., zapůjčení klíků k jiné než katolické bohoslužbě se zakazuje.

Má se také pamatovat na to, že arcibiskup Dr. Theodor Kohn zanechal mauzoleu sumu 20 000 korun. Štýrsko tím přebírá povinnost, respektive má zachovávat tuto částku pro potřeby mauzolea neztenčenu a k opravám využívat úroky.⁷²

ZÁVĚR

Po Kohnovi mělo panství Ehrenhausen různé majitele, v první třetině 20. století získal Ehrenhausen Franz Xaver Richter, po něm jeho vdova paní Gertraud Richter.⁷³ Pak zámek zdělila paní Ingrid Csicsaky.⁷⁴ Nyní zámek vlastní Eugen Csicsaky.

Mauzoleum dodnes představuje jednu z největších pamětihodností Ehrenhausenu, která může přilákat turisty. Je mu věnována pozornost a péče, aby se co nejlépe zachovalo. Postupně byla také vybudována cesta a schodiště z náměstí přímo k mauzoleu, od něhož je krásný výhled na celé město.⁷⁵ To, že v něm kromě Eggenbergů odpočívá také olomoucký arcibiskup, si možná návštěvníci ani neuvědomují. Přítomnost arcibiskupa Kohna v Ehrenhausenu kromě zápisů v kronikách připomíná již znak a nápisy doplňující výzdobu mauzolea. Ale přece tu a tam je na něj vzpomenu, zvláště v jeho rodné arcidiecézi, jak dosvědčují vzpomínkové věnce v Eggenbergském mauzoleu.⁷⁶

⁷¹ Je evidentní, že na výše uvedené přání arcibiskupa Kohna být pohřben v kapli sirotčince v Březnici se nezapomnělo.

⁷² Smlouva je datována Graz, 23. 3. 1920. Srov. STAUDER, *Ortsverschönerung*, s. 45–46.

⁷³ BARAVALLE, *Burgen und Schlösser der Steiermark*, s. 318.

⁷⁴ Neffe HERFRIED, „Ehrenhausen,“ in *Burgen und Schlösser in der Steiermark*, s. 198. Z nepochopitelných příčin neuvádí mezi vlastníky arcibiskupa Kohna, ale mylně uvádí, že během 19. století zámek často měnil vlastníky.

⁷⁵ Srov. STAUDER, „Das Mausoleum als Fremdenverkehrsattraktion,“ in *Ortsverschönerung*, s. 214–244.

⁷⁶ 14. září jsem navštívila Ehrenhausen a u oltáře v mauzoleu byl věnec s nápisem „Významnému Moravanu, Arcibiskupu Theodoru Kohnovi, Krajané 25. 7. 2009.“

PŘÍLOHA Č. 1: POPIS SCHLOSS EHREHAUSEN

Zámek Ehrenhausen si dodnes zachoval svoji podobu z poloviny 16. století, jak hlásá nápis na hradbách, přesto v této stavbě zůstalo zachováno mnoho gotických prvků předcházejícího hradu. Nejvýraznějším prvkem je masivní hradní věž, která se dnes nachází na jihovýchodní straně zámku. Na protilehlé severozápadní straně se pravděpodobně ještě na konci 17. století také nacházela věž, která ale tak zchátrala, že musela být stržena. Dvůr je nepravidelný s krásnými arkádami a renesančním dvojitým schodištěm z roku 1545, které zůstalo dodnes zachováno. Věž má zdi až 3 metry silné a její románský vzhled napovídá, že pochází z 12. století. Od rovinaté krajiny z jihu a východu byl hrad oddělen prostřednictvím širokého příkopu, z jihu vedl padací most k pevné bráně, která zvlášť chránila hradní věž. Hrad sloužil jako obranný. V 16. století byla obranyschopnost hradu posílena ze severu, severozápadu, západu a jihozápadu představenými, dodnes zachovalými bastiony. Bastiony na severovýchodní straně, které pocházely z konce 17. století, se pravděpodobně sesuly a nebyly již nikdy obnoveny. Před mostem se směrem na sever nachází rondel, který měl chránit most (...) Ne přímo ke stavbě zámku patřící, ale přeci jen nepřehlédnutelné je Eggenbergské mauzoleum ze 17. století, ležící na cestě vedoucí k hradu.⁷⁷

PŘÍLOHA Č. 2: MAUZOLEUM EGGENBERGŮ V EHREHAUSENU

Ve Štýrsku byla na přelomu 16. a 17. století vybudována tři významná mauzolea:⁷⁸ pozdně renesanční arcivévodů Karla II. v klášterním kostele v Seckau, mauzoleum císaře Ferdinanda II. v Grazu a Ruprechta von Eggenberg v Ehrenhausenu. I když právě ono třetí v Ehrenhausenu ve srovnání s dvěma zmíněnými pohřebními stavbami působí spíše skromně, zaslouží si pozornost. Představuje se v něm vliv severoněmecko-holandského manýrismu ve štýrských sakrálních stavbách.⁷⁹

V roce 1595 se Rupprecht von Eggenberg, obránce Rakouska v boji proti Turkům, rozhodl nechat postavit monumentální hrobku. Postupně se započalo se stavbou, nejprve byla vybudována umělá terasa nedaleko hradu/zámku Ehrenhausen.⁸⁰ Své rozhodnutí potvrdil ve své závěti z 31. května 1609, kde si přeje být pohřben v Ehrenhausenu „v rozestavěné kapli“ na Schloßbergu, je zmíněn stavitel Johann Walder⁸¹ s tím, že „kaple má být postavena podle Walderova plánu a měla by být

⁷⁷ BARAVALLE, *Burgen und Schlösser der Steiermark*, s. 316.

⁷⁸ Srov. KODOLITSCH, „Drei steirische Mausoleen – Seckau, Graz und Ehrenhausen,“ s. 325–370.

⁷⁹ Hans REUTHER, „Das Eggenbergische Mausoleum: Zu Ehrenhausen in Steiermark,“ *Das Münster* 10, č. 11/12 (1965): 409.

⁸⁰ Ehrenhausen se nejčastěji uvádí jako Schloß, ale někdy také jako Burg.

⁸¹ Seldmayr uvádí jméno stavitele Hans Walder (srov. Hans SELDMAYR, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, Wien: Herold, 1976, s. 40), ale toto jméno se nikde jinde nevyskytuje (navíc „Walder, Hans“ – zemřel 1592 – je uváděn jako sklář v Zurichu, srov. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, sv. 35, ed Ulrich Thieme a Felix Becker, Leipzig: Seemann, 1942, s. 72). Naopak „Walter (Walder), Johann“ je uváděn jako stavitel Eggenberského mauzolea v Ehrenhausenu v letech 1609–1614. Srov. tamtéž, s. 124.

dokončena v roční lhůtě,“ ale Ruprecht se dostavění kaple už nedožil. Kaple měla dále sloužit ke cti Boha a Panny Marie a také sv. Ruprechta, byla také založena meš-ní nadace. Mimo Ruprechta mohli v mauzoleu odpočívat i další členové eggenberg-ského rodu, kteří se hlásili ke katolické církvi a patřili k vyšší vrstvě.⁸² Univerzálním dědicem je stanoven synovec Wolf von Eggenberg. Johann Walter vybudoval pravoúhlý prostor zaklenutý valenou klenbou a podpíraný čtyřmi sloupy (středověký konstrukční princip).⁸³ V roce 1610 byly stavební práce dovedeny až k balustrádě. Dne 7. února 1611 umírá Ruprecht v Grazu, ale kaple ještě není dokončena, v říjnu 1615 umírá i Wolf v Karlstadtu, ale stavba stále nebyla hotová. V roce 1619 přerušil Walter svoji práci, aby vystavěl triumfální bránu pro císaře Ferdinanda. V roce 1621 stavitel Johann Walter stále přijímá platbu od správce, v roce 1628 má další požadavky. V listopadu 1628 pak panství Ehrenhausen připadlo Hansi Ulrichovi von Eggenberg. V roce 1665 se následně stal pánem Johann Seyfried. V roce 1680/81 G. M. Vischer popisuje v „Steirischen Schlösserbuch“ finální podobu mauzolea s kopulí a giganty.⁸⁴ Ale jinde uvádí, že autor těchto gigantů, Andreas Marx, pocházející z dílny Johanna Křtitele Fischera, na nich pracoval v letech 1682–1688 spolu se sochou sv. Ruprechta a plastikami v nadživotní velikosti. Z let 1685–1688 pochází vnitřní dekorace od Alexandra Sereniho.

Stavitel Johann Walter svým geniálním přístupem překonal soudobé mauzoleum v Grazu, a to ve smyslu barokní plastiky, ve které jsou běžné skulptury strážců hrobu. Zde jsou to dvě velké sochy antických válečníků, ti totiž vystupují z architektonické jednoty stavby a flankují Walterovu fasádu a z dálky identifikují tuto siluetu. Tato myšlenka flankování je podobná jako flankování sloupy u kostela sv. Karla ve Vídni, kde byla použita Johanem Bernhardem Fischerem z Erlachu.

Mauzoleum představuje stavbu s kopulí podpíranou po stranách čtyřmi opěrnými pilíři a dvěma polokruhovými štíty. Pilastry jsou rustikální. Na podstavcích velkých soch je z přední strany štukem provedeno znázornění pozemní (levý podstavec) a námořní (pravý podstavec) bitvy. Portál v průčelí je olemován dvěma vousatými figurami hermů a mezi volutami zdobenými rostlinnými motivy, které jsou v horní části kruhového štítu, je obdélníkový štít s nápisem POST ONVS HONOS („Za námahy čest,“ heslo Ruprechta). Nad tímto nápisem je lev, nad nímž dvě okřídlené postavy drží ve vavřínovém věnci znak Eggenbergů. Na střeše nad portálem je pak socha sedícího sv. Ruprechta, salzburského biskupa, s berlou.

Interiér pochází z doby před rokem 1690 (často připisován Fischerovi z Erlachu, viz níže). V interiéru jsou čtyři kanelované dórské sloupy zdobené popínající se vinnou révou. Štuková výzdoba kupole má charakter dílny Sereni se stylistickými rozdíly. Horní část by napovídala Alexandra, ale spodní naopak Josefa Sereniho. Po stranách jsou olejové obrazy Ruprechta von Eggenberg (vpravo) a jeho dědice Wolfa von Eggenberg (vlevo). Na oltářním obraze je znázorněna Panna Maria a Nejsvět-

⁸² Srov. Gerhard Bernd MARAUSCHEK, *Die Fürsten zu Eggenberg: Unter besonderer Berücksichtigung ihres Kunstmäzenatentums 1568–1717*, Dissertation Philosophischen Fakultät der Karl-Franzens Universität zu Graz, Graz 1968, s. 228.

⁸³ Srov. Hans REUTHER, *Des steirischen Baumeisters Joseph Huebers Weizbergkirche und die verwandten theatralisch – dekorativen Raumwirkungen im Sakralbau des süddeutschen Spätbarocks*, Haßfurt: Hans Reuther, 1947, s. 12.

⁸⁴ Srov. STAUDER, *Ortsverschönerung*, s. 28–29.

tější Trojice, těm se klaní biskup sv. Ruprecht (postava vpravo) a vyprošuje vítězství nad Turky – oslava eggenbergského vítězství nad Turky. Obraz je autorem Hansem Adamem Weißenkircherem⁸⁵ signován „A. Weißenkircher 1691“.

Na žebrech klenby jsou postavy andělíčků, někteří z nich mají v rukou symboly pomíjivosti: pochodeň, lebku, jeden pak má atribut víry – kalich. Kartuše mají stejné náměty jako v mauzoleu v Grazu.⁸⁶ 19. dubna 1693 byla kaple konečně kosekrována.⁸⁷

V kryptě jsou původní sarkofágy Ruprechta a Wolfa von Eggenberg z počátku 17. století⁸⁸ a k nim přibyl v roce 1915 kamenný sarkofág s tělem arcibiskupa Theodora Kohna.⁸⁹

Je záhodno zmínit připisování podílu na tomto mauzoleu Johannu Bernhardu Fischerovi z Erlachu.⁹⁰ Ten se podílel na štukové výzdobě mauzolea Ferdinanda II. v Grazu. A zakázky na štuky v tamboru v kopuli Eggenbergského mauzolea v Ehrenhausenu jsou velmi podobné. Jeho autorství je sporné, není přímo doloženo, ale ani vyvráceno. S Eggenbergem spolupracoval již otec Johanna Bernharda Fischera, proto by bylo logické, kdyby s nimi spolupracoval i sám Johann Bernhard, ale žádné velké zakázky mu nedali, pouze na oltář do patronátního kostela ve Winterbergu u Krumlova. Zůstal ve spojení s kněžnou, pro jejího synovce Adama Franze ze Schwarzenberga provedl přestavbu jeho vídeňského paláce. Ale po smrti kněžny v roce 1719 již žádné zakázky nebyly.⁹¹ Mladý Fischer z Erlachu musel znát zámek Eggenberg, snad jako mladý už pracoval na vnitřní výzdobě v době, kdy zámek převzal Johann Syfried (1644–1713), což představovalo pro zámek nový impuls. V roce 1667 byla dokončena štuková výzdoba velkého sálu Alexandrem Sere-

⁸⁵ Srov. Anny ROSENBERG-GUTMANN, *Hanns Adam Weissenkirchner: Sein Leben und seine Kunst*, Wien: Moser, 1925.

⁸⁶ SELDMAYR, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, s. 246.

⁸⁷ Gerhard Bernd MAURASCHKE, „Leben und Zeit,“ in *Der innerösterreichische Hofkünstler Giovanni Pietro de Pomis, 1569 bis 1633 Woisetschläger*, ed. Kurt Woisetsch, Graz: Styria, 1974, s. 83.

⁸⁸ Srov. Eduard ANDORFER – Eberhard HEMPEL, *Steiermark*, 3. přeprac. vyd., Dehio – handbuch die Kunstdenkmäler Österreichs, Wien: Schroll, 1956, s. 37–38. Není zde ani zmínka o Theodoru Kohnovi.

⁸⁹ REUTHER, *Das Eggenbergische Mausoleum zu Ehrenhausen in Steiermark*, s. 410.

⁹⁰ Johann Bernhard Fischer von Erlach (pokřtěn 20. 7. 1656, Graz, zemřel 5. 4. 1723, Vídeň), syn Johanna Baptis. Fischera a Anny Marie, ovdovělé z Erlachu, narozené Krätschmair. Její jméno bylo použito při jeho nobilitaci v roce 1696. Jako mladý podnikal dlouhé studijní cesty po Itálii, financované právě Eggenbergem z Grazu, kteří často dávali zakázky jeho otci. V Římě poznal stavby Borrominiho a Berniniho, kteří ho velmi ovlivnili, ale také stavby Pietra da Cortony a dalších. Je řazen mezi barokní architekty s klasicistními tendencemi. Významná díla: kolegiátní kostel v Salzburku, kostel sv. Karla Boromejského ve Vídni, paláce Schwarzenbergů, Trautsonů a Schönbrunn ve Vídni, v Praze Clam-Gallasův palác, kašna na Zelném trhu v Brně a mnohé další. Srov. „Fischer von Erlach,“ in *Allgemeines Künstler-Lexikon*, sv. 40, München: K. G. Saur, 2004, s. 423–426. *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, sv. 12, Leipzig 1916, s. 44–49. Autorství mauzolea mu připisuje např. Robert BARAVALLE, *Burgen und Schlösser der Steiermark: Eine enzyklopädische Sammlung d. steirischen Wehrbauten u. Liegenschaften, die mit den verschiedensten Privilegien ausgestattet waren: Mit 100 Darstellungen nach Vischer aus dem „Schlösserbuch“ v. 1681*, 2. přeprac. vyd., Graz: Stiasny, 1961, s. 316. Herfried MAREK – Ewald NEFFE, *Burgen und Schlösser in der Steiermark*, Historische Bearbeitung: Univ. Prof. Mag. Dr. Herwig Ebner, Wörschach: Marek u. Neffe, 2004, s. 198. Johannes KOREN, „Ehrenhausen,“ in *Schlösser und Burgen der Steiermark*, s. 80. REUTHER, *Des steirischen Baumeisters Joseph Huebers*, s. 13, tab. I. a II.

⁹¹ SELDMAYR, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, s. 246.

nim, kterého Fischer musel znát. Později se s rodinou Sereni překvapivě setkáváme opět: Alexanderova štukatérská práce v Ehrenhausenu a práce jeho syna Josefa na štucích mauzolea v Grazu a v Ehrenhausenu. Svatba císaře Leopolda I. a Klaudie Felicity von Tirol v Grazu v roce 1673 musela mít na sedmnáctiletého Fischera vliv. Po svém návratu ze studií se dostává k jedné z prvních zakázek, je právě ve výše zmíněném Krumlově. Kněžna Marie Ernestina byla obzvláště ve spojení s Johannem B. Fischerem, který se, jak se zdá, těšil její plné důvěře. A byla to ona, která dle slov svého manžela Johanna Christiana k dostavbě mauzolea v Ehrenhausenu Fischera přiměla.⁹²

Podle Seldmayera je kritika stylového provedení Hermanna Eggera,⁹³ který připsal výzdobu mauzolea Fischerovi z Erlachu, velice sporná. Už datování: oltářní obraz je signován 1691 Hansem Adamem Weissenkircherem (*terminus ante quem*), do té doby musel být tedy hotov. Dále s tím souvisí stylová blízkost štku použitého v Grazu, tam byly dekorační práce ukončeny v roce 1689. Zřejmě tedy potom se chopila příležitosti v Ehrenhausenu Sereniho dílna a pracovala zde v roce 1689 nebo 1690. Neboť v té době bydlel Fischer už ve Vídni.⁹⁴ Ony čtyři sloupy ozdobené vinnou révou v interiéru a štuková výzdoba kupole jsou Seldmayerem připisovány staviteli Johannu Waldersovi (zhotoveno cca 1609–1614). Dvě velké sochy venku z roku 1682 jsou dílem sochaře Andrease Marxe. Nová je štuková dekorace kupole ve čtyřech zónách. Objednavatelem byl Johann Christian kníže von Eggenberg.⁹⁵ Otázka autorství Fischera z Erlachu je tedy dosud nevyřešena: pokud však nebyl přímo autorem, je velmi pravděpodobné, že zhotovitel vycházel z jeho plánů.

Theodor Kohn, the Resigned Archbishop of Olomouc and his Residence in Ehrenhausen

Key words: Ehrenhausen; Theodor Kohn; 20th century; Eggenberger mausoleum

Abstract: In 1904 while in Rome Theodor Kohn had resigned as the archbishop of Olomouc. After his resignation he moved to Rindbach near Ebensee and in October 1904 he moved again to Ehrenhausen in Styria. There he had bought castle Ehrenhausen. Until his death in 1915 he lived there with his secretary František Botek, Theodor Vavruša and his servants from Moravia. Kohn has renovated the Eggenberger mausoleum, which was a component of the castle Ehrenhausen, and after his death he was laid to rest there. Kohn's heirs gave the Eggenberger mausoleum to the Land Steiermark.

PhDr. ThLic. Jitka Jonová
Katedra církevních dějin a dějin křesťanského umění
CMTF UP
Univerzitní 22
771 11 Olomouc

⁹² Srov. Gerhard MARAUSCHEK, „Fischer von Erlach und das Haus Eggenberg,“ *Blätter für Heimatkunde* (Graz) 56, č. 4 (1982): 114–117.

⁹³ Herman EGGER, „Erstlingswerke Joh. Bernh. Fischer von Erlach in der Steiermark,“ *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* (Graz) 26 (1931): 243–253.

⁹⁴ SELDMAYR, *Johann Bernhard Fischer von Erlach*, s. 246.

⁹⁵ Tamtéž.